

Obsah

Úvod	11
1. Alfred North Whitehead (1861–1947).	17
Život a dílo.	18
Exkurs: Spor o „metafyziku“	24
Vývoj Whiteheadova celostního pojetí skutečnosti	31
Základní pojmy a kategorie	33
Proces a souvztažnost	33
Zkušenost či zakoušení	34
Kreativita	35
Věčné objekty	36
Aktuální entita jako mikroudálost	37
Prehenze a superjekt	39
Sourůst jako sebetvorba	40
Nexus a societa	41
Pocit'ování, princip souvztažnosti (relativity) a ontologický princip.	42
Bůh, počáteční a subjektivní cíl, bipolarita, primordiální a konsekventní pól	44
Ohlas Whiteheadovy pozdní filosofie a jeho filosofického theismu	49
2. Charles Hartshorne (1897–2000)	57
Život a dílo.	57
Hartshorne a filosofické tradice a trendy	63
Hartshorne versus analytická a postanalytická filosofie	68
Hartshornova disertace.	79
Hartshornova metafyzika	85
Panpsychismus (psychikalismus)	91
Asymetrie časových vztahů	94
Odlišnosti od Whiteheada	96

3. Hartshorne o Bohu	100
Metafyzika a náboženství	100
Meze atheistického humanismu	101
Rozporuplnost klasického theismu	103
„Novoklasická“ alternativa	104
Bůh jako předmět víry a bohoslužby	106
Naše mluvení o Bohu	109
Specifika Hartshornova filosofického theismu.	112
Bůh jako societa	112
Boží bipolarita jako transcendence oběma směry	114
Absolutní existence a konkrétní skutečnost	118
Panentheistické pojetí vztahu Boha a světa	121
Svět jako stvoření a idea „creatio ex nihilo“	124
Analogie vztahu duše – tělo	126
Jaký je Bůh?	128
Dokonalost jako nepřekonatelnost.	129
Absolutní souvztažnost	130
Boží vědoucnost	132
Božská vševědoucnost a budoucnost	134
Boží Moc.	137
Všemohoucnost ve smyslu nejvyšší tvůrčí moci	138
„Prozřetelnost“ kosmického řádu	140
Boží dobrota	142
Estetická hodnota dokonalé lásky	142
Problém zla a Boží účast na utrpení světa	145
Boží paměť, zachování hodnot a problém osobní nesmrtnosti	149
Pojetí Boha – Hartshornova revize Whiteheada	156
4. Hartshornova obrana Anselmova filosofického objevu	158
Ontologické argumenty a jejich kritika	158
Hartshorne a Anselm.	161
„Bůh“ jako koherentní idea existuje.	162
Anselmův filosofický objev – jeho deficit a jeho význam.	164
Modální status jako predikát.	170
Bůh a empirie	177
Logika a ontologie	180

Boží „možnost“ jako časová kategorie	183
Doplňující argumenty	187
Logika theismu a náboženství	189
Hartshorne o Barthově interpretaci Anselmova ontologického argumentu	193
Příloha I. Hartshornovy theistické argumenty	197
Příloha II. Hartshornův „nový argument“	199
5. Hartshorne a křesťanská theologie.	200
Hartshorne a modely křesťanského myšlení o Bohu	200
Hartshorne a Akvinský	201
Hartshorne a Tillich	208
Hartshorne a Barth	215
Procesuální theismus v rozhovoru filosofie, theologie a etiky.	222
a) Procesuální theologie	223
Hartshornovy podněty ve filosofickéologii a etice	227
Bůh filosofie kontra Bůh víry?	229
Meze metafyziky	232
b) Hartshorne a barthovci	234
c) Hartshorne a theologie nenásilí	238
Metafyzické implikace symbolu kříže	239
Hartshorne a pacifismus.	241
Metafyzika a theologie nenásilí.	243
Závěr	247
Summary. The Theism of Charles Hartshorne	254
Seznam literatury	257
Primární	257
Sekundární	265
Jmenný rejstřík	279
Věcný rejstřík.	284

Když se na Západě prosadilo křesťanství, vládl Císař a oficiální theologické texty redigovali vykonavatelé římského práva. ... Ona kratičká galilejská vize pokory problikávala po dlouhé věky jen skomíravě...

V tomto původním galilejském křesťanství je návod k theistické alternativě, která je s převládajícími trendy myšlení v konfliktu: nepodporuje ani vládu Císaře, ani bezohledný moralismus, ani nepohnutého hybatele. Spočívá na oněch vnímavých elementech universa, které se pomalu a tiše prosazují skrze lásku, a svůj smysl nachází v přítomných aktualizacích království, které není z tohoto světa. Láska ani neporoučí, ani není nepohnutelná, a také příliš nedbá na morálku. Nehledí do budoucnosti, ale nalézá svou odměnu v tom, co koná v bezprostřední přítomnosti...

Boží království je mezi námi... Uskutečňuje se jako Boží láska ke světu a představuje vždy partikulární prozřetelnost pro partikulární situace... Je to reciproční vztah, kdy láska ve světě vstupuje do nebe a odtud zase zaplavuje svět. V tomto smyslu je tak Bůh naším velkým souputníkem, přítelem v nesnázích, který nám rozumí.

Alfred North Whitehead, *Proces a skutečnost*

Úvod

Cílem této studie je představit zdejší akademické obci i dalším zájemcům amerického whiteheadovského myslitele Charlese Hartshorna, tak aby byl zřejmý význam jeho díla pro diskusi o vztahu filosofie a teologie, případně i pro jiné druhy výzkumu týkajícího se struktury a povahy našeho světa. V češtině či slovenštině vyšlo něco málo z díla Alfreda N. Whiteheada a pár ukázek z tzv. procesuální teologie, která na zaměření jeho vrcholné filosofické tvorby navazuje. Některé elementy procesuálního myšlení či procesuálního theismu, byť ne pod tímto označením, byly známy řadě badatelů z různých oborů již v první polovině minulého století. Tak např. brněnský radiobiolog Ferdinand Herčík vyjádřil ve své knize *Život naruby* své nadšení z Whiteheadovy metafyziky a jeho celostního myšlení, které nazval „panholismem“, a tvrdil, že Whitehead je „Descartem naší doby“ a jeho filosofie předběhne jeho současníky (podobně jako prý Schönbergova hudba) alespoň o celé století.¹ O Whiteheada se od poloviny minulého století kriticky

¹ F. Herčík, *Život naruby*, Praha 1945, str. 68–105. Whiteheadovu organistickou filosofii pokládal autor za vítaný krok směrem za tradiční „vědecký materialismus“ a chápal ji jako učení, které v mnoha ohledech koresponduje s „dialektickým materialismem“ Marxe, Engelse a Lenina, budovaným „v četných diskusích filosofů“ již „po dlouhá léta“ v Sovětském svazu. Nemám tušení, jestli to bylo míněno vážně, nebo jestli to byla poznámka určená cenzuře. Tohoto muže zcela oddaného vědě neodradilo ani to, že Whitehead uvedl do své metafyziky i pojem Boha. Je však možné, že jej za práh Whiteheadovy studie *Věda a moderní svět* už dále nesledoval. Byl přesvědčen, že jde o extrapolaci matematicko-fyzikální provenience, nikoliv koncept náboženský, že „Bůh“ má ve Whiteheadově hierarchické dělbě konkrétní skutečnosti funkci principu vymežujícího všemu jsoucímu jeho hranice. Podstatně méně nadšený byl z Whiteheada filosof a přírodovědec Vladimír Úlehla ve svém *Zamyšlení nad životem* (srv. V. Úlehla, *Zamyšlení nad životem*, II, Praha 1947, str. 531–536).

zajímal i pražský protestantský filosof Ladislav Hejdánek,² který ještě v osmdesátých letech uváděl při domovních seminářích do Whiteheadova i Hartshornova myšlení své studenty. Procesualita bývala z jeho podnětu příležitostně i předmětem filosofických debat mezi jeho kolegy, protestanty i katolíky, většinou z okruhu politicko-ideologického disentu. Přímo s „procesuální teologií“ se česká filosofická a církevní veřejnost mohla seznámit v roce 1971, kdy v měsíčníku *Křesťanská revue* vyšel překlad článku předního amerického theologického whiteheadovce Johna B. Cobba „Křesťanská přirozená theologie a křesťanská existence“.³ V kritické recenzi se procesuálnímu myšlení a procesuální teologii věnoval i protestantský psycholog Jaro Křivohlavý.⁴ Z myslitelů jiné provenience se Whiteheadovou filosofií a estetikou zabýval Vlastimil Zuska, překladatel Whiteheadova *Symbolismu*.⁵ Ze slovenských autorů se Whiteheadovi věnoval především filosof a historik Jan Bodnár, autor několika slovenských překladů ze závěrečného období Whiteheadovy filosofie,⁶ po osamostatnění Slovenska pak Rastislav

² Ve své poznámce „Hodnota a smrt“ z roku 1952 pokládá autor Whiteheadovu vizi za druh dualistického pojetí světa, neboť každá z časových entit (událostí), jimiž je tento svět tvořen, má skutečný i abstraktní aspekt. Hejdánek se vyjadřuje kriticky k Whiteheadovu pojetí hodnot a jejich spojitosti s tím, co Whitehead nazývá „věčné objekty“. Podle Hejdánka je tím popřena jejich novost. Neudržitelná je podle Hejdánka i představa o jejich trvání. Je přesvědčen, že mimo skutečnost neexistují, a srovnává Whiteheadovo pojetí s pojetím Emanuela Rádl, který umísťuje hodnoty do „smyslu dějin“: Světem hodnot je to, „co býti má“. Kriticky se vyjadřuje i k Whiteheadovu pojetí nesmrtnosti, předmětu Whiteheadovy přednášky, jejíž český překlad jeho poznámka doprovodila (srv. L. Hejdánek, *Hodnota a smrt*, in: týž, *Setkání a odstup*, Praha 2010, str. 8–13).

³ J. B. Cobb, *Křesťanská přirozená theologie a křesťanovo existence*, in: *Křesťanská revue*, XXXVIII, 1971, str. 14–17.

⁴ J. Křivohlavý, *Teologie dění*, in: *Křesťanská revue*, XLVI, 1979, str. 10–12.

⁵ Srv. V. Zuska, *Heidegger, Whitehead a temporalita*, in: *Estetika*, XXIX, 1992, str. 13–27; týž, *K Whiteheadově filosofii*, in: A. N. Whitehead, *Symbolismus, jeho význam a účín*, přel. V. Zuska, Praha 1998, str. 67–79.

⁶ J. Bodnár, *Pragmatismus, realismus, fenomenológia, existencialismus*, in: *Antológia z diel filozofov*, VIII, Bratislava, 1969, str. 39–41, 505–506; týž,

Nemec.⁷ U příležitosti padesátého výročí Whiteheadova narození vyšla roku 2001 studie Miroslava Sapíka a Heleny Pavličíkové.⁸ Sapík se v následujících letech věnoval Whiteheadově filosofii dějin, především ve své studii z roku 2008.⁹ Hejdánkův žák Tomáš Hančil publikoval anglickou studii, v níž se pokoušel srovnat procesuální myšlení s myšlením jiného českého protestantského filosofa, Emanuela Rádl.¹⁰ Whiteheadově filosofii, především jeho filosofii přírody, je věnována obsáhlá studie Michala Andrleho z roku 2010.¹¹ Tentýž autor věnoval pozornost i Whiteheadově estetice, podobně jako Martin Kaplický.¹² Já sám jsem se procesuálním myšlením zabýval ve své nepublikované disertaci *Procesuální myšlení a Bible* a v řadě kratších shrnujících pojednání či dílčích studií.¹³

Charles Hartshorne, myslitel, který probudil zájem o Whiteheadovo dílo mezi theology a sám je také tvořivě – s dobrou zna-

Organizmičká filozofia A. N. Whiteheada, in: A. N. Whitehead, *Veda a moderný svet*, Bratislava 1989, str. 5–50. Bodnár se Whiteheadou filosofií zabývá i ve svém pozdějším díle *Na hraniciach filozofie a vedy*, Bratislava 2005, str. 189–203.

⁷ Viz především jeho *Náčrt Whiteheadovej procesuálnej filozofie*, Trnava 2009. Srv. týž, Whiteheadov metafyzický systém a koncepcia Boha, in: *Fides. Zborník z filozofického seminára*, Bratislava 2007, str. 23–38.

⁸ M. Sapík – H. Pavličíková, *Alfred North Whitehead – člověk dvacátého století (1861–1947)*, in: *Studia theologica*, III, 2001, str. 41–47.

⁹ M. Sapík, *Procesuální filosofie a civilizace v díle A. N. Whiteheada*, Brno 2008.

¹⁰ T. Hančil, *Was Rádl Heading toward Process Metaphysics?*, in: *Communio Viatorum*, XXXVI, 1994, str. 189–213.

¹¹ M. Andrle, *Whiteheadova filosofie přírody se zvláštním zřetelem k „londýnskému“ období*, Červený Kostelec 2010. Srv. týž, *Život a dílo A. N. Whiteheada*, in: *Teorie vědy*, XXXIII, 2010, str. 62–103.

¹² M. Andrle, *Bacon a Whitehead o metafyzice a estetice*, in: K. Stibrál – O. Dadejík (vyd.), *Krása, krajina, příroda*, I, Praha 2009, str. 176–183; M. Kaplický, *O estetických motivech ve filosofickém díle Alfreda North Whiteheada*, Praha 2005.

¹³ P. Macek, *Procesuální myšlení a Bible*, nepublikovaná disertace, Praha 1984.

lostí theologické problematiky – rozvíjel, je u nás prakticky neznámý. Vyšel jenom český překlad jeho populární studie *Přirozená theologie pro naši dobu*¹⁴ a byl zmíněn v příspěvcích věnovaných především Whiteheadovi. Hartshorne je s Whiteheadem zajedno v tom, že Bůh svět řídí a udržuje způsobem a intenzitou svého recipročního vztahu k němu a ke všem zkušenostem, k nimž v něm dochází. Jeho theismus se však v řadě aspektů od Whiteheadova liší a leccos v křesťanské, zejména protestantské filosofické reflexi a diskusi o vztahu theologie a filosofie naznačuje, že právě Hartshorne může pomoci tuto problematiku vyjasnit a názorové pozice, které formuje, utřídit, případně i sblížit.

Svou prezentací Hartshornovy nauky o Bohu – jejích principů a záměrů, uvedením do rozhovorů, které na jejím základě vedl nebo které jsou vedeny s ním, i náznakem jejích potencialit či konsekvencí – hodlám ozřejmit, že se jedná o koherentní výklad struktury a povahy skutečnosti vycházející z konzistentní analýzy a interpretace základní lidské zkušenosti a intuice. Jako takový může být v napětí s jinými interpretacemi, ale protože nemůže být z principu v rozporu se zkušeností, na níž jsou založeny, leč za cenu svého vyvrácení, je jim inspirací i výzvou.

Svou studii jsem rozdělil do pěti kapitol. V *první* kapitole se nejprve věnuji osobnosti a dílu Alfreda North Whiteheada, který je pro pochopení a posouzení Hartshornova filosofického úsilí a významu neodmyslitelný. Protože půjde o posouzení jak smyslu a možností Hartshornova filosofického theismu, tak i procesuálního pojetí skutečnosti jako takového, zabývám se v exkursu problematikou metafyziky. Po přehledu Whiteheadovy životní dráhy a akademické kariéry představím jeho hlavní metafyzické kategorie a pojmy včetně pojmu Boha. Nastíním i ohlas, který Whitehead svou kosmologickou vizí vyvolal, a to, jaký podnět představoval pro určitý trend anglosaské filosoficko-theologické reflexe.

V *druhé* kapitole navazují uvedením osobnosti a díla Charlese Hartshorna. Pokusím se o nastínění jeho filosofického rodokmenu, a protože po metodologické stránce je Hartshorne nepochybně

¹⁴ Ch. Hartshorne, *Přirozená theologie pro naši dobu*, přel. P. Macek, Praha 2006.

analytickým filosofem, věnuji se jeho vztahu k evropské i americké analytické (a *postanalytické*) filosofii. Svěbytnost a základní kontury jeho filosofického zájmu zachycuje už jeho pozoruhodná harvardská disertace, v níž Hartshorne prvně formuloval svou vizi skutečnosti jako celku. Uvedu krátce některé metodologické aspekty jeho metafyziky a jeho panpsychismus jako charakteristický koncept jeho vize, který i přes různé pozdější modifikace nikdy nepřestal hájit a zdůvodňovat. Na závěr oba myslitele srovnávám.

Ve *třetí* kapitole se zabývám vlastním tématem celé studie – Hartshornovým theismem. Pro monistu Hartshorna je idea Boha vlastně obsahem celé metafyziky, protože uvažování o Bohu vrhá světlo na všechno ostatní, a proto je poznání Boha, jakkoli třeba neúplné, pro Hartshorna v posledku jediným adekvátním „organizačním principem“ veškerého života a myšlení. „Novoklasické“ filosofické pojetí Boha, které rozvádím v první části kapitoly, vyjadřuje podle Hartshornova přesvědčení to, co má pod pojmem „Bůh“ na zřeteli náboženská víra. V době, kdy už dávno není samozřejmé, že pojem Boha představuje jasnou a konzistentní ideu, mohou Hartshornův pokus pokládat za objevný i ti, kdo jeho premisy nesdílejí. Filosofické vyjádření zkušenosti či intuice víry nemůže být asi nikdy s touto zkušeností totožné, ale může její obsah vyjádřit v principu adekvátně. Hartshornův model, který v závěru této části srovnávám s Whiteheadovým, si zaslouží být hodnocen především z hlediska toho, jak se mu daří tento úkol splnit.

Ve *čtvrté* kapitole se zaměřuji na Hartshornovo specifikum – revizi a obranu Anselmova ontologického argumentu pro Boží existenci. Ač je to jen dílčí problematika, kterou dialog s Hartshornem nemusí vůbec zahrnout, uvádí dobře do jeho myšlení i argumentační metody. Po nastínění celé problematiky i historie její interpretace vysvětlují, jak k ní přistupuje Hartshorne. On sám byl přesvědčen, že novoklasický theismus umožňuje Anselmův argument hájit jako filosoficky platný objev a brát jej jako klíč k logice každé adekvátní theistické argumentace. V exkursu se věnuji i Hartshornovu hodnocení theologické interpretace Anselmovy teze, kterou předložil protestantský theolog Karl Barth.

Pátá kapitola nejprve nastiňuje konfrontaci Hartshornova projektu s modely a aspiracemi tří výrazných představitelů křesťanské myšlenkové tradice, se kterými cítil potřebu se vyrovnat. Byl to na prvním místě scholastický myslitel Tomáš Akvinský, tvůrce a hlavní představitel systému, k němuž se stále hlásí nemalá část dnešní theologie a náboženské filosofie, z Hartshornových současníků pak Paul Tillich a již zmíněný Karl Barth, koryfeje protestantské theologie dvacátého století. Nejedná se o kritické systematické srovnání, ale o snahu ukázat, o co Hartshornovi v konfrontaci s nimi šlo. Do tohoto „dialogu“ filosofa s theologií vstupují i ti, kdo tuto konfrontaci a její východiska nějak komentují či interpretují.

V druhé části této kapitoly přivádím celou prezentaci Hartshornova theismu k jejímu cíli – nástinu možností, které jeho pojetí skýtá pro rozhovor theistické filosofie, theologie a etiky. Nejprve stručně pojednám o „procesuální theologii“, představující určitou praxi tohoto rozhovoru, zhodnotím, jak se na vztah filosofie a theologie dívá sám Hartshorne, a představím několik theologů, kteří se k nárokům či tvrzením procesuálního theismu stavějí kriticky. Nakonec si vzhledem k roli, jakou hraje v Hartshornově vizi osoba Ježíše Krista, položím otázku, zda vize skutečnosti koncipující Boží působení jako nenásilné přesvědčování zvláštním způsobem nekoresponduje s theologií nenásilí, jejímž krédem je, že „cesta kříže“ není jen situační etická strategie, ale normativní způsob existence zjevující nezadatelný charakter vlastních Božích cest.

K možným tématům i partnerům diskursu jsem nutně musel přistupovat selektivně. V každé kapitole odkazuji k tématům či myslitelům, na něž se v této práci nedostalo. V *závěru* se pokouším o bilanci celého průzkumu a jeho výtěžků pro nové promyšlení vztahu theologie a filosofie. I když se názory na jejich vztah různí, filosofický theismus whiteheadovsko-hartshornovské proveniencí umožňuje nahlédnout, jak i při rozlišení primárního zájmu obou disciplín nemusí jít o výpovědi, které jsou zcela mimoběžné, a mohou se proto nejen tolerovat, ale i doplňovat a korigovat. To umožňuje i nové promyšlení funkce „přirozené theologie“.